

БИБЛИОНЕТ 2018
Нови Сад, 7–9. јуни

Мирослав А. Лазић, 1973–
Народна библиотека Србије, Београд
miroslav.lazic@nb.rs

О ВРЕМЕНУ ШТАМПАЊА ЦЕТИЊСКОГ *ОКТОИХА* *ПЕТОГЛАСНИКА*: ПРИЛОГ ХРОНОЛОГИЈИ ИЗДАЊА ШТАМПАРИЈЕ ЦРНОЈЕВИЋА

Сажетак: Будући да није сачуван колофон с подацима о времену штампања цетињског *Октоиха петогласника*, а не зна се да о томе постоје ни други архивски извори, у раду је уз помоћ посредних података разматрано када је могло бити одштампано ово репрезентативно издање цетињске штампарије. Уједно, наметнуло се и питање да ли је *Петогласник* уопште и одштампан у целости или само један његов део? Полазећи од преиспитивања библиографских извора, кодиколошке анализе најпотпунијег дечанског одломка, проучавања друштвено-политичких оквира у време штампања *Петогласника*, као и упоредне типографске и стилско-морфолошке анализе цетињских издања, закључено је да је по свој прилици *Октоих петогласник* штампан у последњој години владавине Ђурђа Црнојевића (1496), с тим што, изгледа, да због Ђурђевог принудног напуштања Цетиња, није завршен.

Кључне речи: *Октоих петогласник*, цетињска штампарија, Ђурађ Црнојевић, српско штампарство, издаваштво, типографија, ксилографија, илустрације, Зета, Цетиње, српске инкунабуле.

Једна од великих непознаница која се тиче хронологије издања цетињске штампарије јесте питање времена публикавања *Октоиха петогласника*. За разлику од цетињског *Првогласника*, који је сачуван у значајном броју целих примерака с колофонима,¹ ни један од познатих одломака цетињског *Петогласника* не садржи предговор и поговор, нити било как-

¹ Евгениј Љвович Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори: (1492–1496)*, т. 1 *Историја ћириличног штампарства у Јужних Словена* (Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1996), 267–268, 291–293.

ве друге податке који би могли указивати на почетак, односно завршетак штампања.² У досадашњој научној литератури покретана су разна питања о времену настанка цетињског *Петогласника* као и о редоследу штампања књига у издавачком програму цетињске штампарије, а ставови истраживача се крећу у распону од претпоставке о истовременом штампању оба дела *Цетињског октоиха* током 1493/1494,³ до разних других мишљења о познијем, потпуном или делимичном штампању *Петогласника* у временском распону од 1494. до 1496. године. У вези с тим, поједини истраживачи су наводили 1494. годину,⁴ односно упућивали су на време „око” поменуте године.⁵ Други су, пак, исту годину са опрезом прихватили као „вероватну”,⁶ подво-

² Митар Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства”, у *Пет векова српског штампарства: 1494–1994*, прир. Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси и Миљко Ковачевић (Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994), 158, 207.

³ Један од главних поборника тезе о истовременом штампању оба дела *Цетињског октоиха* био је Ђорђе Сп. Радојичић, који ју је првобитно уобличио у виду претпоставке: Ђорђе Сп. Радојичић, „О штампарији Црнојевића”, *Гласник Скопског научног друштва* 19 (1938): 149–150. У каснијим радовима је поводом питања о настанку *Петогласника* у потпуности усвојио 1493/1494. годину, коју су од њега преузели и многи други истраживачи.

⁴ Paul Joseph Schaffarik, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (Ofen: Kön. Ung. Universität, 1826), 132; Paul Joseph Schaffarik, „Uebersicht der slowenischen Kirchenbücher, welche vom Ende des fünfzehnten bis zum Anfange des siebzehnten Jahrhunderts in Venedig, Serbien, Walachien und Siebenbürgen in Druck erschienen sind”, *Jahrbücher der Literatur: Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst* 48 (1829): 4, 32; Павелъ Јосифъ Шаффариѣ, „Преглед словенски црквени књига, кое су од конца петнајстог до почетка седамнајстог века у Венецији, Србији, Влашкој и Ерделю печатане”, *Сербскій Лѣтописъ* год. 7, ч. 24 (1831): 42; Вукол Михайлович Ундольскій, *Очеркъ славяно-русской библиографіи* (Москва: издание Московскаго публичнаго и Румянцевскаго музеевъ, 1871), 2 (бр. 8); Љубомир Стојановић, „Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига”, *Глас СКА* 66 (1903): 12; Пешикан, „Лексикон”, 136, 153, 154, 165. На 1494. годину су непосредно и без икаквих ограда указивали многи, како домаћи тако и страни истраживачи.

⁵ Младен Бошњак, *Slavenska inkunabulistika* (Zagreb: [s. n.], 1970), 125; Евгений Львович Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта: 1491–2000: инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, т. 1 *1491–1550* (Москва: Знак, 2009), 229; Мирослав Лазић, „Старе штампане књиге из првобитног фонда Народне библиотеке у Београду”, *Археографски прилози* 38 (2016): 221, 222.

⁶ Сретен Петковић, „Илустрације и књижни украс у српским штампаним књигама XV–XVII века”, у *Пет векова српског штампарства: 1494–1994*, 27; Пешикан, „Лексикон”, 159; Сима Ђирковић, „Штампарство”, у *Лексикон српског средњег века* (Београд: Knowledge, 1999), 826.

дећи је под знак питања,⁷ док су поједини угледни научници помињали да се штампање *Октоиха нетогласника* одвијало 1494/1495,⁸ односно 1495.⁹ Такође је узгредно навођена и 1496, као најкаснија могућа година штампања.¹⁰

Претпоставке о времену штампања цетињског *Петогласника* заснивају се на посредним, првенствено библиографским изворима, међу којима се издвајају сведочанства Лукијана Мушицког и Антонина Капустина. Мушицки је у свом регистру рукописних и штампаних старина под годином 1493. навео примерке цетињског *Првогласника*, док је за два примерка цетињског *Петогласника*, као годину штампања, поменуо 1494.¹¹ Исто тако, у

⁷ Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века* (Београд: Научно дело, 1958), 193, 274; Боровоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампартству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, књ. 1 „Мних Макарије от Чрније Гори” (XV–XVI) (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1988), 21; Евгениј Љвович Немировски, *Црногорска библиографија*, том 1, књ. 1 *Издања Ђурђа Црнојевића: 1494–1496* (Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1989), 6; Петковић, „Илустрације”, 27, 28, 30, 47.

⁸ Дејан Медаковић, „Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару”, *Зборник радова Византолошког института* 4 (1956): 193; Дејан Медаковић, „Гравира код Срба”, *Библиотекар* 12/1–2 (1960): 14, 17; Александар Младеновић, „Екавизам наших старих штампаних књига”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 38/1 (1995): 43.

⁹ Евгений Львович Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*, 2 *Начало книгопечатания у южных славян*, ч. 1 *Источники и историография. Предпосылки* (Москва: Наука, 2005), 119, 163, 182; Евгений Львович Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*, кн. 3 *Начало книгопечатания в Валахии* (Москва: Наука, 2008), 101; Немировский, *Славянские издания*, 76, 157.

¹⁰ Немировский, *История*, кн. 3, 107.

¹¹ Лукијан Мушицки је примерке цетињског *Октоиха нетогласника* затекао у манастирима Раковцу и Прибиној глави: Ђорђе Костић, „Лукијана Мушицког Попис старина српских”, *Археографски прилози* 2 (1980): 333. Његове дневничке белешке сведоче да је студијски боравак у манастиру Раковцу обавио током 1810. године: „*Септемврїй и Октоврїй пробавихъ въ Раковцѣ, яко во времени вакациї, занимаюся наипаче Славенскою филологією*”. Ђорђе Рајковић, „Лукијан Мушицки и његов књижевни рад”, *Летопис Матице српске* 120 (1879): 108. Током 1822. године, Павел Јозеф Шафарик је остварио увид у списе Лукијана Мушицког, преузевши из њих и обавештења о цетињском *Октоиху нетогласнику*: Душан Панковић, „Разлике у Шафариковој библиографији србуљских књига 1829. и 1865. године”, у *Сусрети библиографа '84* (Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 1985), 31. На постојање ове књиге је указивао у својим библиографским прегледима старих штампаних књига, али уз извесне сумње и оgrade. Schaffarik, *Geschichte der slawischen Sprache*, 132; Schaffarik, „Uebersicht der slowenischen Kirchenbücher”, 4–5, 32, 34; Шаффарикъ, „Преглед словенски црквених књига”, 42.

писму од 18. маја 1826. године, Мушички је забележио да један од поменутих примерака *Петогласника* потиче из 1494. године.¹² Готово пола столећа касније Антонин Капустин је 1865. године у Цркви Светог Николе у селу Слепче пронашао два штампана *Октоиха петогласника*, од којих је први, како је забележио, потицао из 7002. (= 1494) године.¹³

Све до почетка XX столећа поједини угледни истраживачи су изражавали сумњу у постојање овог издања штампарије Црнојевића.¹⁴ Тек када је у фонду Народне библиотеке у Београду утврђено постојање осам листова цетињског *Октоиха петогласника*, стручна јавност је добила прилику за непосредно проучавање ове књижевне реткости.¹⁵ Реч је била о одломцима који су највећим делом припадали првом кватерниону (л. 3–8), док је фолијација за преостала два листа остала непознаница.¹⁶ Поменуте листове је у посебном раду описао Љубомир Стојановић,¹⁷ а на основу истих одломака, Ватрослав Јагић је публиковао и две илустрације са представама Васкрсења Христовог и тројице химнографа: Светог Јосифа, Јована Дамаскина и Теофана.¹⁸ Како поменути одломци нису садржали податке о времену штампања, истраживачи су наставили да се ослањају понајвише на податке

¹² Стојановић, Љубомир, [прир.], *Вукова преписка*, књ. 2 (Београд, Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1908), 310 (бр. 107); Голуб Добрашиновић, прир., *Преписка*, 3 1826–1828 (Београд: Просвета, 1989), 187 (бр. 86). Иако је за време штампања цетињског *Петогласника* у овом писму означена 1494. година, код појединих истраживача је поводом тог податка из овог писма навођена 1495. година. Немировски, *Почеци штампарства*, 352; Евгений Львович Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*, 2 *Начало книгопечатания у южных славян*, ч. 2 *Издания первой черногорской типографии* (Москва: Наука, 2005), 242.

¹³ Антонин Капустин, *Поџдка въ Румелию* (Санктпетербургъ: Тип. Имп. Акад. наук, 1879), 282; Немировски, *Почеци штампарства*, 353.

¹⁴ Paul Josef Šafařík, *Geschichte der südslawischen Literatur*. 3 *Das serbische Schrifttum: Geschichte der serbischen Literatur* (Prag: F. Tempsky, 1865), 253; Иларион Руварац, „О цетињској штампарији пре четири стотине година”, *Глас СКА* 40 (1893): 19–20; Vatroslav Jagić, *Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494: eine bibliographisch-lexicologische Studie*, Hälfte 1 (Wien: F. Tempsky Buchhändler der kais. Akademie der Wissenschaften), 10.

¹⁵ Љубомир Стојановић, „Старе српске штампарије”, *Српски књижевни гласник* 7 (1902): 194; Љубомир Стојановић, саставио, *Каталог Народне библиотеке у Београду*, књ. 4 *Рукописи и старе штампане књиге* (Београд: Краљ.-српска државна штампарија, 1903), 407.

¹⁶ Немировски, *Почеци штампарства*, 360.

¹⁷ Стојановић, „Прилози ка библиографији”, 8–12.

¹⁸ Vatroslav Jagić, „Ein Nachtrag zum „ersten Cetinjer Kirchendruck vom J. 1494”, *Archiv für slavische Philologie* 25 (1903): 628–637.

Лукијана Мушицког наводећи 1494. годину.¹⁹ Нажалост, одломак цетињског *Петогласника* нестало је из Народне библиотеке за време Првог светског рата,²⁰ али је штета, ипак, донекле умањена, јер је стручна јавност већ била упозната с њим.

Са аспекта богослужбених потреба било би сасвим разумљиво и оправдано да је *Октоих петогласник* штампан одмах након *Првогласника*.²¹ Ипак, необично је то што је до сада издање *Октоиха првогласника* познато у више од стотину примерака, како целих тако и фрагмената, док је од *Октоиха петогласника* сачувано свега три одломка. Стога се сасвим логично намећу питања да ли је заиста *Петогласник* штампан одмах након *Првогласника* или пак наредних година, као и то да ли је уопште ово издање и одштампано у целисти?

У досадашњој литератури поједини истраживачи су исказивали сумњу да је цетињско издање *Октоиха петогласника* одштампано у потпуности. Радослав Грујић је с тим у вези претпоставио да ово издање: „по свој прили-

Сл. 1. Илустрација с представом тројице химнографа, примерак из фонда старе Народне библиотеке у Београду (бр. 151)

¹⁹ Радојичић, „О штампарији Црнојевића”, 147–148; Радојичић „О једној илустрованој српској инкунабули”, 26; Ђорђе Сп. Радојичић, „Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV–XVII века)”, *Историски записи* књ. 3, св. 6 (1950): 258, 260; Ђорђе Сп. Радојичић, „Две наше библиографске реткости (Из ризнице манастира Дечана)”, *Историски записи* књ. 3, св. 8 (1952): 7; Ђорђе Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности: текстови и коментари* (Нови Сад: Матица српска, 1962), 51.

²⁰ Радослав Грујић, „Прва штампарија у јужној Србији, 1539. године, на Косову Пољу у манастиру Грачаница”, *Гласник Скопског научног друштва* 15–16 (1936): 92; Радојичић, „О штампарији Црнојевића”, 143, 161; Радојичић, „О једној илустрованој српској инкунабули”, 26; Радојичић, „Карактер”, 258; Радојичић, „Две наше библиографске реткости”, 5–6.

²¹ Немировски, *Почеци штампарства*, 351.

ци због провале Турака у Црну Гору, није успело да изађе у потпуности”.²² Сличне ставове је заступао и угледни руски научник Евгениј Љвович Немировски, један од највећих и најпродуктивнијих истраживача на пољу словенског ћирилског штампарства уопште.²³ Иако је више пута исказао сумњу у то да је *Октоих петогласник* одштампан у целости,²⁴ Немировски се није упуштао у детаљну анализу овог проблема, нити је у основи битније изменио хронологију издања цетињске штампарије. Ипак, узгредно је на више места навео да је у питању друго, „а могуће и треће издање штампарије” Црнојевића,²⁵ док на једном месту успутно помиње и то да је јеромонах Макарије морао издати, „или, у крајњем случају, започети рад на његовом издавању, мада није успио да посао приведе крају због бјекства Ђурђа Црнојевића из Црне Горе пред турском најездом.”²⁶

Управо полазећи од наведених сумњи, посебно ћемо се осврнути на питања када је, као и да ли је уопште цетињски *Октоих петогласник* одштампан у целости? С обзиром на то да нису сачувани записи у колофонима с годином штампања *Октоиха петогласника*, полазну основу за интерпретацију наведених проблема послужиће како секундарни извори и посредни подаци, тако и кодиколошка и стилско-морфолошка анализа сачуваних фрагмената, пре свега, најобимнијег примерка из рукописне збирке манастира Дечана (Деч 156).

*

Узимајући у обзир библиографске изворе, најпре ћемо се осврнути на белешку архимандрита Лукијана Мушицког, који је навео да се *Октоих петогласник* састојао од 34 табака.²⁷ У досадашњој литератури под појмом

²² Грујић, „Прва штампарија”, 91.

²³ Немировски, *Почеци штампарства*, 362; Евгениј Љвович Немировский, „Типографские особенности и шрифт изданий Джурджа Црноевича”, у *Пет вјекова Октоиха: прве штампане ћириличке књиге на словенском југу: радови са међународног научног скупа, Цетиње, 24 – 25. јун 1994*, одг. ур. Милосав Бабовић и Мирослав Пантић (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу: Црногорска академија наука и умјетности; Београд: Српска академија наука и уметности, 1996), 34.

²⁴ Немировски, *Почеци штампарства*, 351.

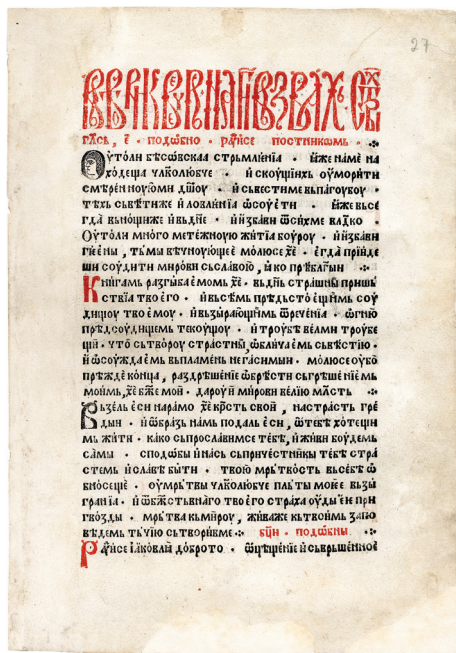
²⁵ Немировски, *Почеци штампарства*, 227.

²⁶ Немировски, *Почеци штампарства*, 351.

²⁷ Радојичић, „О штампарији Црнојевића”, 137; Немировски, *Почеци штампарства*, 23; Миланка Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, у *Октоих петогласник: издање Ђурђа Црнојевића*, прир. Миланка Убипарип, Мирослав Лазич и Милена Н. Мартиновић, 21–31 (Цетиње: Митрополија црногорско-приморска, Цетињски манастир; Београд: Народна библиотека Србије; [Грачаница]: Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, Манастир Високи Дечани, 2014), 25.

табака најчешће су подразумеване свешчице од осам листова, тј. кватерниони, те се стога сматрало да је обим *Октоиха петогласника* износио 272 листа,²⁸ што је уједно био и приближан обим *Првогласника*. Међутим, како је установила Миланка Убипарип, под табаком Мушицки није подразумевао кватернионе, већ дволисте, јер би у случају да јесте, примера ради, *Октоих првогласник* Ђурђа Црнојевића имао чак 1068 листова, тј. 133,5 табака, како је он навео у свом необјављеном попису српских старина.²⁹ У складу с том рачуницом, јасно је да је примерак *Петогласника*, који је описао Мушицки, био непотпун и да је могао имати највише 68 листова.³⁰

Као што је већ поменуто, до данашњих дана познато је свега три фрагмента *Октоиха петогласника*. Један од њих, који се састоји од једног листа (л. 28) данас се чува у Државном музеју на Цетињу, а пре тога је био у поседу познатог историчара и колекционара Душана Вуксана.³¹ Други одломак, такође од једног листа (л. 4), пронађен је у цркви у Чајничу средином прошлог столећа.³² Свакако, најпознатији и најобимнији је дечански примерак, откривен 1951. године у манастиру Дечанима,³³ који је у међувремену доживео и два фототипска издања.³⁴

Сл. 2. Почетак поглавља с лигатурним насловом, Деч 156, л. 29а

²⁸ Пешикан, „Лексикон”, 158.

²⁹ Костић, „Лукијана Мушицког Попис”, 333.

³⁰ Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 25 (нап. 24, 25).

³¹ Радојичић, „О једној илустрованој српској инкунабули”, 26; Радојичић, „Две наше библиографске реткости”, 6; Немировски, *Почеци штампарства*, 77, 356.

³² Petar Momirović, „Stari rukopisi i štampane knjige u Čajničju”, *Naše starine* 3 (1956): 173–177; Немировски, *Почеци штампарства*, 248, 360.

³³ Радојичић, „Две наше библиографске реткости”, 1–10; Немировски, *Почеци штампарства*, 357.

³⁴ Светозар Душанић, „О Октоиху петогласнику из Црнојевића штампарије”, у *Октоих: од петог до осмог гласа из штампарије Ђурђа Црнојевића* (Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1973), 89–93; Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”.

Дечански примерак *Петогласника* састоји се од тридесет осам штампаних листова (л. 3–7, 9–41) који су заједно са рукописним делом књижног блока *Октоиха петогласника* повезани у исти кодекс. Овај кодекс је састављен од четири кодиколошке целине из три различита временска раздобља. Први део књижног блока чини штампани део цетињског *Октоиха петогласника*, коме недостају прва два листа, као и осми лист првог кватерниона, уместо којег је касније уметнут рукописни лист. Такође, од петог листа петог кватерниона отцепљена је готово читава његова половина од спољне маргине до средине текста. Другу кодиколошку целину књижног блока чини рукописни део (л. 40–157 по савременој фолијацији) који потиче из треће деценије XV столећа, што је потврђено на основу филигранолошке анализе.³⁵ Трећа и најмлађа целина састоји се од 37 листова (л. 158–190), а судећи по воденим знацима, потиче из треће деценије 16. века, док последњу, четврту целину, чине листови који су припадали истом рукописном *Октоиху* као и листови друге кодиколошке целине.³⁶ Дакле, као што можемо видети, сва три до сада сачувана фрагмента *Петогласника* представљају почетне делове књижног блока, закључно са првим листом шестог кватерниона. Највећим делом исти је случај био и са изгубљеним фрагментом из старог фонда Народне библиотеке у Београду.

Судећи према кодиколошкој анализи, више различитих делова књижног блока дечанског примерка повезано је у јединствену целину већ током треће деценије XVI века, о чему сведочи подставни лист задње корице, који има водени знак из тог времена. Сматра се да је то учинио поп Петар, који је на истом листу оставио запис о свом раду.³⁷ С друге стране, подставни лист предње корице указује на XVIII столеће. Оно што је, међутим, веома занимљиво јесте и то да кодиколошка анализа јасно упућује на закључак да је намера првог преповезивача била да сачува штампани део *Петогласника*, који је обимом још тада био исти као и данас,³⁸ макар и по цену оштећења старијег рукописа. Наиме, да би прилагодио димензије рукописног *Октоиха* штампаном, књиговезац је обрезао рукописне листове понегде и до самог текстуалног блока. На тај начин су и бројне ознаке свешчица, исписане у доњем делу спољних маргина, на многим местима биле оштећене а понегде и одсечене.³⁹ Све то, свакако, упућује на помисао да је лице одговорно за повезивање штампаног це-

³⁵ Детаљну кодиколошку анализу дечанског кодекса Деч 156 извршила је колегиница Миланка Убипарип из Одељења за археографију Народне библиотеке Србије: Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 26–30.

³⁶ Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 28.

³⁷ Немировски, *Почеци штампарства*, 361; Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 29.

³⁸ Немировски, *Почеци штампарства*, 361.

³⁹ Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 28.

тињског *Октоиха петогласника*, и старијег готово седам деценија рукописног дела, желећи да га препевезивањем у јединствени кодекс сачува од уништења, итекако имало свест о значају овог штампаног одломка. Занимљиво је да се све то дешава након највише три деценије од његовог штампања, што је јасан показатељ да садашњи дечански примерак *Петогласника* није страдао услед вишевековног коришћења, већ убрзо након што је одштампан. Осим тога, то нам такође указује да цетињски *Октоих петогласник*, по свој прилици, никада није ни завршен у целости, највероватније услед сложених историјских збивања која су обележила последњу годину владања Ђурђа Црнојевића.

*

Будући да је реч о *Октоиху*, књизи која садржи песме за променљиве делове богослужбеног недељног циклуса, где се у првој налазе песме од првог до четвртог, а у другој, од петог до осмог гласа, сасвим логично би било, са аспекта издаваштва и богослужбених потреба,⁴⁰ да је *Петогласник* штампан одмах након *Првогласника* и то, ако не у истом, онда свакако у приближном броју примерака. Али, да је заиста *Октоих петогласник* одштампан до краја 1494. године ова књига би сигурно увелико до пада Зете била дистрибуирана преко разгранате црквене мреже широм јужнословенског подручја, као што је то био случај са цетињским *Октоихом првогласником*.

Међутим, под претпоставком да је цетињски *Петогласник* штампан одмах након *Првогласника* до краја 1494. године, готово је немогуће објаснити чињеницу да је прво цетињско издање до данас сачувано у преко стотину примерака расутих широм европског континента,⁴¹ на супрот *Петогласнику* од којег су позната само три фрагмента. Поготово што је реч о химографским саставима неопходним за одвијање богослужења, а не о неком другом типу црквене књиге намењене личној употреби. Самим тим, сасвим је извесно да није постојала могућност да примерци *Петогласника* заврше у приватним библиотекама, већ су због богослужбених потреба могли једино бити чувани у црквеним збиркама и певницама, те би, попут *Првогласника*, до наших дана сасвим извесно били сачувани у знатно већем броју.

Једино логично објашњење због чега постоји оволика разлика у сачуваном броју примерака између ова два издања, па чак и у случају да је *Петогласник* објављен у мањем тиражу, јесте то да је рад на штампању ове књиге изненада прекинут, на шта упућују и тадашњи новонастали политички догађаји. Наиме, током јесени 1496. године, положај Ђурђа Црнојевића постао је неодржив, што је резултирало тиме да је турски султан Баја-

⁴⁰ Немировски, *Почеци штампарства*, 351.

⁴¹ Немировски, *Почеци штампарства*, 254.

зит II (1481–1512) посредством Ђурђевог млађег брата Стефана наложио зетском владару да дође у Цариград. Одбивши да изврши налог султана, Ђурађ је одлучио да заједно са породицом и пратњом напусти Цетиње и пређе под окриље млетачке власти. Припреме за напуштање земље обављене су у кратком року од свега неколико дана. Пошто су Ђурђеви односи са оближњим Котором били оптерећени ранијим сукобима, зетски владар је одлучио да прво уточиште потражи у Будви, одакле се са породицом запутио за Венецију. Након Ђурђевог одласка, његова држава је потпала под непосредну турску власт, а власништво над породичним поседима Црнојевића остављено је Ђурђевог млађем брату Стефану.⁴²

Приликом разматрања издавачке делатности Ђурђа Црнојевића у досадашњим студијама обично се, на неки начин, подразумевало да се она одвијала у континуитету у, такорећи, идеалним условима. Самим тим, сматрано је да није било никаквих застоја проузрокованих спољашњим факторима, како у набавци додатне типографске опреме, ксилографских клишеа, папира и других неопходних материјала, тако и у самом процесу штампања књига. Узимајући у обзир, међутим, опште друштвено-политичке околности, које су се већ с јесени 1495. године почеле додатно усложњавати, то, по свој прилици, није могло да буде сасвим тако.

Сагледано у светлу друштвено-политичких збивања, чак и у случају да је био и одштампан у целости, у шта сумњамо, готово је извесно да није било времена да *Петогласник* буде дистрибуиран на време. Из те перспективе, могли бисмо разумети и намеру преповезивача дечанског одломка да га сачува, чак и по цену оштећивања старијег рукописног примерка. С друге стране, не треба искључити ни могућност да је то лице, тј. поп Петар, како стоји у запису, било и савременик немилих догађаја, будући да су се они одвијали само пар деценија пре тога.

Но, није само број сачуваних примерака једини доказ да *Петогласник* највероватније није одштампан у целости. Као прилог тези да цетињско издање ове књиге није довршено, или у крајњем случају није дистрибуирано пре пада Зете, може послужити и чињеница да је оно још неколико пута публикувано у наредном столећу, што није био случај и са цетињским *Првогласником*. Наиме, најпре је 1537. Божидар Вуковић објавио репрезента-

⁴² Иван Божић, „Владавина Црнојевића”, у *Историја Црне Горе*, књ. 2 *Од краја XII до краја XV* вијека, т. 2 *Црна Гора у доба обласних господара* (Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970), 345–347; Глигор Станојевић, „Црна Гора у XVI вијеку”, у *Историја Црне Горе*, књ. 3 *Од почетка XVI до краја XVIII* вијека, т. 1 (Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1975), 12–14; Милош Благојевић и Момчило Спремић, „Слом Црнојевића”, у *Историја српског народа*, књ. 2 *Доба борби за очување и обнову државе: (1371–1537)* (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 428–429.

тивно издање ове богослужбене књиге,⁴³ а две године касније *Октоих петогласник*, по налогу новобрдског митрополита Никанора, штампао је „раб” Димитрије у Грачаничкој штампарији.⁴⁴ Вуковићево издање је још једном, судећи по филигранолошкој и типографској анализи, прештампао његов син Вићенцо око 1560, заменивши у њему Божидаров грб унутар заставице представом *Imago pietatis*. Остали подаци у овој књизи нису мењани, а чак су и предговор и поговор Божидаревог издања прештампани, као и година њеног објављивања – 1537.⁴⁵ Публиковање *Октоиха петогласника* још неколико пута након цетињског издања недвосмислено показује да је насупротив *Првогласнику*, који је штампан у великом тиражу и који је у највећој мери био задовољнио богослужбене потребе православне цркве широм јужнословенског простора,⁴⁶ за *Петогласником* постојала велика потражња током наредног столећа. Самим тим, јасно се види да је већ након само четири деценије од штампања цетињског *Октоиха петогласника* Српска црква оскудевала за овом веома важном литургијском књигом.

*

Мишљењу да је *Октоих петогласник*, по свој прилици, штампан током 1496, пре него што је Ђурађ Црнојевић напустио Зету, иду у прилог и типографске, као и друге стилско-морфолошке особености ове књиге. Иако смо приликом ове анализе ограничени само дечанским одломком, на основу упоређивања њега са осталим издањима Црнојевићеве штампарије, могуће је доћи до значајних закључака, које је у највећој мери установио и сам Немировски.⁴⁷ Стога ћемо се, приликом интерпретације, умногоме ослањати на његова запажања, будући да је реч о врском познаваоцу тадашње технике штампања књига, који је извршио детаљну типографску и стилско-морфолошку анализу свих познатих цетињских издања.⁴⁸ С друге стране, због

⁴³ Медаковић, *Графика*, 116–142.

⁴⁴ Грујић, „Прва штампарија”, 81–96; Радојичић, „Карактер”, 255–270; Медаковић, *Графика*, 159–161; Радивоје Љубинковић, „Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора”, *Старинар* 5–6 (1956): 130; Сретен Петковић, „Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора из 1538/1539. године”, *Старине Косова* 9 (1989–1990): 71–86; Пешикан, *Лексикон*, 160–161; Мирослав Лазић, „Октоих петогласник грачанички”, у *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији: идентитет, значај, угроженост*, одг. ур. Миодраг Марковић и Драган Војводић (Београд: САНУ, 2017), 234–235.

⁴⁵ Пешикан, „Лексикон”, 160–161.

⁴⁶ Немировски, *Почеци штампарства*, 351.

⁴⁷ Немировски, *Почеци штампарства*, 351–380.

⁴⁸ Немировски, *Почеци штампарства*; Немировский, „Типографские особенности”; Немировский, *История* 2, ч. 1; Немировский, *История* 2, ч. 2.

кратког временског размака између штампања Црнојевићевих издања, који не прелази више од две године, нећемо моћи приликом датовања *Октоиха петогласника* да се ослонимо и на његову филигранолошку анализу.⁴⁹

Као и *Првогласник* и *Петогласник* је штампан у фолио формату. Међутим, само је текстуални блок првог кватерниона, од којег је сачувано свега пет листова, био сложен у формату у којем је сложен и *Октоих првогласник* (200 × 110 mm). Остали кватерниони имају шири текстуални блок за готово 15 mm (200 × 125 mm). Тешко је наћи поуздан одговор на то зашто је до тога дошло на основу једног сачуваног одломка. Постоји сумња да је можда само први кватернион одштампан одмах након *Октоиха првогласника*, да би се

Сл. 3. Илустрација с представом Сабор Светог Јована Претече, Деч 156, л. 20б

Оно што је, међутим, извесно јесте то да су се променом формата текстуалног блока појавили други технички проблеми који су морали бити решавани у току штампарског процеса. Између осталих, дошло је и до по-

тек касније, након *Псалтира с последовањем* и *Молитвеника*, наставило са штампањем остатка књиге? Занимљиво је то, да је као и код *Првогласника*, и на трећем листу *Петогласника* отиснута иста заставица са карактеристичним балканским преплетом,⁵⁰ што указује на чвршће везе првог кватерниона *Петогласника* са старијим *Првогласником*, на супрот осталог дела књижног блока. У вези с тим поменућемо и то да типографска неусаглашеност читавог књижног блока није непозната ни другим Црнојевићевим издањима. Тако, примера ради, постоји разлика и у slogу *Псалтира с последовањем* од трећег до прве половине десетог кватерниона, у односу на остали део његовог књижног блока, што је навело многе истраживаче на закључак да је овај део књиге штампан пре самог *Октоиха првогласника*.⁵¹

⁴⁹ Владимир Мошин, „Водени знаци најстаријих српских штампаних књига”, *Зборник Музеја примењене уметности* 11 (1967): 12–14, 17; Немировски, *Црногорска библиографија*, 203; Немировски, *Почеци штампарства*, 379–380.

⁵⁰ Немировски, *Почеци штампарства*, 378.

⁵¹ Пешикан, „Лексикон”, 155.

већања броја редова на страницама са тридесет на један више, што је изискивало употребу новог врстача за израду слога. Осим тога, један од проблема, насталих услед повећања ширине слога, настао је и приликом употребе украсних лигатурних наслова. Насупрот оног са почетка *Петогласника* (л. 3), који је коришћен и на листовима 3, 135 и 1976 *Октоиха првогласника*, наслов на л. 14 *Петогласника* отиснут је с новог нешто ширег клишеа. С друге стране, на листовима наредних кватерниона, где је користио старе клишее за отискивање лигатурних наслова, празнину на десној страни је попуњавао уметањем текста састављеним од верзалних и курентних слова (л. 21) или постављањем још једног мањег дрворезбареног клишеа (л. 29). Једна од карактеристика орнаментике *Петогласника* јесте и редукована употреба декоративно обрађених уоквирених иницијала са флоралним преплетима. Уместо њих, на почетку новог одељка среће се иницијал слова „о” са уцртаном мушком главом у профилу (л. 29 и 37).⁵²

Иако је штампан истом гарнитуром слова као и прва српскословенска инкунабула, у *Петогласнику* се појављују и нови карактери. Реч је, пре свега, о надредним словима, којих у *Првогласнику* „скоро да није ни било”.⁵³ Управо нови карактери с надредним словима и слово „т” под титлом говоре у прилог томе да је *Октоих петогласник* могао бити одштампан после *Псалтира с последовањем*, у којем се ови карактери јављају први пут тек од листа 1066, како и сам Немировски закључује.⁵⁴ Такође, повећање ширине текстуалног блока условило је то да су тропари песама започињани иницијалима, који су у формату којим је штампан *Првогласник* заузимали три реда, док су код *Петогласника* стајали у два. Зато је било неопходно излити нову гарнитуру иницијала нешто мање висине од старих. Наравно, где је то могло, словослагач је користио и стару гарнитуру комбинујући је с новом.⁵⁵ Као и у *Првогласнику*, у *Петогласнику* је комбинована црна и црвена боја иницијала, али су се овде они доследно наизменично смењивали, што није био случај и код прве цетињске инкунабуле. Најзад, поред већ поменутог иницијала слова „о” са људском главом, посебно је изливено и слово „р” с круном изнад.⁵⁶ Проширен је и репертоар верзалних слова, тако да за разлику од *Првогласника*, где су сва велика слова изливана на један град, у *Петогласнику* су заступљена слова у три града.

Оно што посебно у ликовно-графичком погледу раздваја ова два цетињска издања, а што би могло указивати да нису једно за другим штампани, јесте свакако отискивање илустрација у *Октоиху петогласнику*. Овај

⁵² Немировски, *Почеци штампарства*, 378.

⁵³ Немировски, *Почеци штампарства*, 367.

⁵⁴ Немировски, *Почеци штампарства*, 433.

⁵⁵ Немировски, *Почеци штампарства*, 369.

⁵⁶ Исто.

графички украс, који није поновљен ни у једном другом цетињском издању, представља значајан искорак не само у ликовно-естетском погледу, него и као визуелна подршка тексту с којим твори нераскидиву вербално-визуелну целину.⁵⁷ Управо на основу тога, Дејан Медаковић је израду цетињског *Петогласника* смештао у трећу, односно завршну фазу рада штампарије Црнојевића.⁵⁸ Отиснуте као фронтиспис, илустрације су имале веома значајну улогу у организацији текста, јер су њима рашчлањиване одређене појачке целине, при чему је свака илустрација указивала на то да након ње следи текст за одређени дан у седмици.⁵⁹ Све илустрације су отиснуте у техници ксилографије уз помоћ два дрворезбарена клишеа, где је оквир представљао непроменљив део у који се уметао средишњи, променљиви клише са одговарајућом иконографском представом. Занимљиво је да су у угловима оквира изгравиране представе симбола јеванђелиста, што би могло упућивати на то да су они заиста могли бити замишљени и за илустровање цетињског *Четворојеванђеља*,⁶⁰ од којег није сачуван ниједан примерак, али за које је на основу Буђановачког преписа претпостављено да је могло бити штампано.⁶¹ С друге стране, ако је заиста постојало цетињско *Четворојеванђеље*, што је мало вероватно, оно је једино могло бити штампано упоредо с *Петогласником*, с којим је доживело сличну судбину не стигавши да буде завршено или, у крајњем случају, дистрибуирано до православних парохијских и манастирских цркава широм југоисточне Европе.

*

Сумирајући претходно речено, цетињски *Октоих петогласник* је највероватније штампан 1496. године, а не одмах после *Првогласника*, што би са аспекта богослужбених и црквених потреба био сасвим логичан редослед. Није, међутим, искључена могућност да је само први кватернион одштампан након *Првогласника*, а да је услед непознатих околности дошло до измене издавачког плана. Сходно томе, пре *Петогласника* су највероватније штампани не само *Псалтир с последовањем*, већ и *Молитвеник (Требник)*, који је сачуван у нешто већем броју примерака, односно фрагмената. Управо је очуваност броја примерака одређеног издања важан показатељ

⁵⁷ Медаковић, *Графика*, 97–110; Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 24; Владимир Симић, „О могућим изворима и ауторима дрворезних илустрација Октоиха петогласника (1494)”, *Зограф* 40 (2016): 159–176.

⁵⁸ Медаковић, *Графика*, 67.

⁵⁹ Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевић”, 27, 28.

⁶⁰ Лазар Чурчић, „Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 27/28 (1991/1992): 189–190; Пешикан, „Лексикон”, 154.

⁶¹ Немировски, *Почеци штампарства*, 467–473.

за разматрање хронолошких питања, док је на њега, поред тиража и типа књиге, у великој мери утицало и време неопходно да се одређено издање дистрибуира до крајњих корисника.

С друге стране, типографска и стилско-морфолошка анализа издања Ђурђа Црнојевића показују да је цетињска штампарија перманентно повећавала своје техничке капацитете опремајући се не само новим карактерима и различитим величинама слова, већ и другим типографским елементима. У том погледу могуће је уочити развојну линију издања цетињске штампарије, која полази од *Октоиха првогласника* и преко *Псалтира с последовањем* и *Молитвеника*, достиже највишу тачку у ликовно-графичкој опреми *Октоиха петогласника*. Уистину, поједини елементи украса којима је штампарија увелико располагала нису коришћени у *Петогласнику*, попут уоквирених преплетних иницијала из *Псалтира с последовањем*, али то само говори о умешности њених типографа, који су приликом израде слога водили рачуна и о ненарушавању ликовно-графичког јединства између прве и друге књиге *Октоиха*.

Литература

- Благојевић, Милош и Момчило Спремић. „Слом Црнојевића”. У *Историја српског народа*. Књ. 2 *Доба борби за очување и обнову државе: (1371–1537)*, 414–430. Београд: Српска књижевна задруга, 1982.
- Божић, Иван. „Владавина Црнојевића”. У *Историја Црне Горе*. Књ. 2 *Од краја XII до краја XV вијека*. Т. 2 *Црна Гора у доба обласних господара*, 277–370. Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970.
- Вошњак, Младен. *Slavenska inkunabulistica*. Zagreb: [s. n.], 1970.
- Грујић, Радослав. „Прва штампарија у јужној Србији, 1539. године, на Косову Пољу у манастиру Грачаници”. *Гласник Скопског научног друштва* 15–16 (1936): 81–96.
- Добрашиновић, Голуб, прир. *Преписка*. 3 *1826–1828*. Београд: Просвета, 1989.
- Душанић, Светозар. „О Октоиху петогласнику из Црнојевића штампарије”. У *Октоих: од петог до осмог гласа из штампарије Ђурђа Црнојевића*, 89–93. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1973.
- Jagić, Vatroslav. *Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494: eine bibliographisch-lexicologische Studie*. Hälfte 1. Wien: F. Tempsky Buchhändler der kais. Akademie der Wissenschaften, 1894.
- Jagić, Vatroslav. „Ein Nachtrag zum „ersten Cetinjer Kirchendruck vom J. 1494””. *Archiv für slavische Philologie* 25 (1903): 628–637.
- Капустинъ, Антонинъ. *Поѣздка въ Румелию*. Санктпетербургъ: Тип. Имп. Акад. наук, 1879.

- Костић, Ђорђе. „Лукијана Мушицког Попис старина српских”. *Археографски прилози* 2 (1980): 327–343.
- Лазић, Мирослав. „Старе штампане књиге из првобитног фонда Народне библиотеке у Београду”. *Археографски прилози* 38 (2016): 211–233.
- Лазић, Мирослав. „Октоих петогласник грачанички”. У *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији: идентитет, значај, угроженост*. Одговорни уредници Миодраг Марковић и Драган Војводић, 234–235. Београд: САНУ, 2017.
- Љубинковић, Радивоје. „Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора”. *Старинар* 5–6 (1956): 130.
- Маринковић, Боривоје. *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*. Књ. 1 „Мних Макарије от Црнице Гори” (XV–XVI). Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1988.
- Медаковић, Дејан. „Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару”. *Зборник радова Византолошког института* 4 (1956): 187–198.
- Медаковић, Дејан. *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*. Београд: Научно дело, 1958.
- Медаковић, Дејан. „Гравира код Срба”. *Библиотекар* 12/1–2 (1960): 14–20.
- Младеновић, Александар. „Екавизам наших старих штампаних књига”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 38/1 (1995): 41–47.
- Момировић, Петар. „Stari rukopisi i štampane knjige u Сajничу”. *Naše starine* 3 (1956): 173–177.
- Мошин, Владимир. „Водени знаци најстаријих српских штампаних књига”. *Зборник Музеја примењене уметности* 11 (1967): 7–24.
- Немировски, Евгениј Љвович *Црногорска библиографија*. Том 1. Књ. 1 *Издања Ђурђа Црнојевића: 1494–1496*. Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1989.
- Немировски, Евгениј Љвович. *Почеци штампарства у Црној Гори: (1492–1496)*. Т. 1, *Историја ћириличног штампарства у Јужних Словена*. Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1996.
- Немировский, Евгений Львович. „Типографские особенности и шрифт изданий Джурджа Цроевича”. У *Пет вјекова Октоиха: прве штампане ћириличке књиге на словенском југу: радови са међународног научног скупа, Цетиње, 24–25. јун 1994*. Одговорни уредници Милосав Бабовић и Мирослав Пантић, 33–47. Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу: Црногорска академија наука и умјетности; Београд: Српска академија наука и уметности, 1996.
- Немировский, Евгений Львович. *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века. 2 Начало книгопечатания у южных славян. Ч. 1 Источники и историография: предпосылки*. Москва: Наука, 2005.
- Немировский, Евгений Львович. *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века. 2 Начало книгопечатания у южных славян. Ч. 2 Издания первой черногорской типографии*. Москва: Наука, 2005.

- Немировский, Евгений Львович. *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3 *Начало книгопечатания в Валахии*. Москва: Наука, 2008.
- Немировский, Евгений Львович. *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта: 1491–2000: инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*. Т. 1 *1491–1550*. Москва: Знак, 2009.
- Панковић, Душан. „Разлике у Шафариковој библиографији србуљских књига 1829. и 1865. године”. У *Сусрети библиографа '84*, 29–41. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 1985.
- Петковић, Сретен. „Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора из 1538/1539. године”. *Старине Косова* 9 (1989–1990): 71–86.
- Петковић, Сретен. „Илустрације и књижни украс у српским штампаним књигама XV–XVII века”. У *Пет векова српског штампарства: 1494–1994*. Уредници Митар Пешикан Катарина Мано-Зиси и Миљко Ковачевић, 25–52. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994.
- Пешикан, Митар. „Лексикон српскословенског штампарства”. У *Пет векова српског штампарства: 1494–1994*. Приредили Митар Пешикан Катарина Мано-Зиси и Миљко Ковачевић, 71–218. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994.
- Радојичић, Ђорђе Сп. „О штампарији Црнојевића”. *Гласник Скопског научног друштва* 19 (1938): 133–172.
- Радојичић, Ђорђе Сп. „О једној илустрованој српској инкунабули”. *Уметнички преглед* 4/1 (1941): 23–26.
- Радојичић, Ђорђе Сп. „Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV–XVII века)”. *Историски записи* књ. 3, св. 6 (1950): 255–270.
- Радојичић, Ђорђе Сп. „Две наше библиографске реткости (Из ризнице манастира Дечана)”. *Историски записи* књ. 3, св. 8 (1952): 1–10.
- Радојичић, Ђорђе Сп. *Развојни лук старе српске књижевности: текстови и коментари*. Нови Сад: Матица српска, 1962.
- Рајковић, Ђорђе. „Лукијан Мушицки и његов књижевни рад”. *Летопис Матице српске* 120 (1879): 101–158.
- Руварац, Иларион. „О цетињској штампарији пре четири стотине година”. *Глас СКА* 40 (1893): 1–46.
- Симић, Владимир. „О могућим изворима и ауторима дрворезних илустрација Октоиха петогласника (1494)”. *Зограф* 40 (2016): 159–176.
- Станојевић, Глигор. „Црна Гора у XVI вијеку”. У *Историја Црне Горе*. Књ. 3 *Од почетка XVI до краја XVIII вијека*. Т. 1, 1–88. Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1975.
- Стојановић, Љубомир. *Каталог Народне библиотеке у Београду*. Књ. 4 *Рукописи и старе штампане књиге*. Београд: Краљ.-српска државна штампарија, 1903.
- Стојановић, Љубомир. „Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига”. *Глас СКА* 66 (1903): 1–24.

- Стојановић, Љубомир. „Старе српске штампарије”. *Српски књижевни гласник* 7 (1902): 189–196, 282–289, 366–372, 444–458.
- Стојановић, Љубомир, [прир.]. *Вукова преписка*. Књ. 2. Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1908.
- Schaffarik, Paul Joseph. *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Ofen: Kön. Ung. Universität, 1826.
- Schaffarik, Paul Joseph. „Uebersicht der slowenischen Kirchenbücher, welche vom Ende des fünfzehnten bis zum Anfange des siebzehnten Jahrhunderts in Venedig, Serbien, Walachien und Siebenbürgen in Druck erschienen sind”. *Jahrbücher der Literatur: Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst* 48 (1829): 1–35.
- Тирковић, Сима. „Штампарство”. У *Лексикон српског средњег века*, 825–827. Београд: Knowledge, 1999.
- Убипарип, Миланка. „Петогласник Ђурђа Црнојевића”. У *Октоих петогласник: издање Ђурђа Црнојевића*. Приредили Миланка Убипарип, Мирослав Лaziћ и Милена Н. Мартиновић, 21–31. Цетиње: Митрополија црногорско-приморска, Цетињски манастир; Београд: Народна библиотека Србије; [Грачаница]: Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, Манастир Високи Дечани, 2014.
- Ундольский, Вукол Михайлович. *Очеркъ славяно-русской библиографіи*. Москва: издание Московскаго публичнаго и Румянцевскаго музеевъ, 1871.
- Чурчић, Лазар. „Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије”. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 27/28 (1991/1992): 185–212.
- Шаффариќ, Павель Јосифъ. „Преглед словенски црквених књига, кое су од конца петнајстог до почетка седамнајстог века у Венецији, Србији, Влашкој и Ерделу печатане”. *Сербскій Лѣтописъ* год. 7, ч. 24 (1831): 34–46.
- Šafařík, Paul Josef. *Geschichte der südslawischen Literatur*. 3. *Das serbische Schriftthum: Geschichte der serbischen Literatur*. Prag: F. Tempsky, 1865.

Miroslav A. Lazić
National Library of Serbia, Belgrade

ON THE DATING OF THE CETINJE EDITION OF THE *OCTOECHOS OF THE FIFTH TONE*: A CONTRIBUTION TO THE CHRONOLOGY OF THE EDITIONS OF THE CRNOJEVIĆ PRINTING HOUSE

Summary: Since no colophon containing information about the printing date of the Cetinje *Octoechos of the Fifth Tone* has survived, and in the absence of other archival sources, the paper uses indirect data to suggest a possible dating of this representative edition of the Cetinje printing house. These considerations also imply the question if the *Octoechos* had been printed in its entirety or only partially. Reviewing bibliographical sources, subjecting the most comprehensive Dečani fragment to a codicological analysis,

examining the socio-political framework at the time of printing of the *Octoechos*, and using a comparative typographical and stylistic-morphological analysis of the Cetinje editions, the paper concludes that the *Octoechos of the Fifth Tone* seems to have been printed in the final year of the reign of Đurađ Crnojević (1496); however, since Đurađ was forced to flee Cetinje, it seems to have remained incomplete.

Keywords: *Octoechos of the Fifth Tone*, Cetinje printing house, Đurađ Crnojević, Serbian printing, publishing, typography, xylography/woodcut, illustrations, Zeta, Cetinje, 1496, serbian incunabula.